

Н. Волкова. Огляд фонду 3563

Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в м. Празі, Української господарської академії в м. Подебрадах

Актуальним є вивчення історичних процесів через долі окремих людей, які були учасниками або свідками національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. З огляду на це заслуговують на увагу архівні фонди особового походження, що є складовою Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України) і зосереджують цінні документи, які несуть інформацію про життя і діяльність людини, а також події, що відбувалися навколо неї.

На зберіганні у ЦДАВО України знаходиться особовий фонд 3563 Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в м. Празі, Української господарської академії в м. Подебрадах, описаний в одному опису, що налічує 263 справи за 1907-1932 рр. Частково документи фонду введені в науковий обіг дослідниками, але більшість залишаються невідомими широкому загалу.

У справі фонду відсутня інформація про джерело та дату надходження фонду на архівне зберігання. Відомо лише, що документи особового фонду знаходилися в Центральному державному архіві УРСР м. Харків (фонд 88с, опис 1, 256 справ)¹. Під час проведення перевірки наявності документних матеріалів архівного фонду (акт від 21 травня 1969 р.) було виявлено, що на

---

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), справа фонду, арк. 27

зберіганні є 259 справ². В подальшому архівні документи були передані з Центрального державного архіву УРСР м. Харків до Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР м. Київ (далі – ЦДАЖР УРСР). Передавання документів відбувалося з 21 січня 1971 р. по 6 червня 1972 р. Під час передавання документів до ЦДАЖР УРСР фонду було присвоєно номер 3563 та передано на постійне зберігання 259 справ у 26-ти коробках³.

Розсекречення фонду відбулося відповідно до акта від 31 червня 1990 р. комісією з розсекречування документів відділу спецфонду ЦДАЖР УРСР на чолі із заступником директора архіву. Підстава — наказ директора архіву від 11 травня 1987 р., пункт 2 рішення колегії Головархіву УРСР від 16 вересня 1987 р. «Про розширений доступ до документів, що зберігаються в державних архівах республіки», а також додатку № 1 інформаційного листа 04-779 від 14 грудня 1989 р. «Про проведення робіт архівними республіками з розширення доступу до документів ДАФ ССРСР». Таким чином, на загальне зберігання за описом 1 було передано 259 справ⁴.

У 2008 р. внаслідок перевірки наявності було виявлено 2 справи, що приєднано до фонду за актом від 19 лютого 2008 р. Після редагування заголовків у 2009 р. було приєднано старий опис фонду. І, нарешті, у 2011 р. було виявлено 1 справу (акт № 39 від 28 вересня 2011 р.), в результаті чого на державному зберіганні налічується 263 справи фонду 3563⁵.

Протягом усього свого життя М. Шаповал органічно вливався в усі стадії процесу становлення української держави, тому документи фонду 3563 дуже часто використовуються дослідниками для написання наукових робіт з історії України; копії окремих документів були задіяні у документальних виставках ЦДАВО України.

Документи фонду умовно можна розділити на шість блоків.

Перший блок укомплектований автобіографічними документами.

---

2 Там само, арк. 33 - 34

3 Там само, арк. 36 - 37

4 Там само, арк. 39

5 Там само, арк. 41

Автобіографічні документи віднайдені у чотирьох справах особового фонду. У справах зберігаються три щоденника (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 119, 119а, 120, 121), «вспомини» та автобіографія (ф. 3563, оп. 1, спр.118). В них містяться широкі відомості про життя та діяльність М. Шаповала, охоплюючи великий період часу з 1919 р. по 1932 р. Також у фонді відклалася біографія М. Шаповала, складена його дружиною Ольгою Шаповал (ф. 3563, оп. 1, спр. 248).

Микита Юхимович Шаповал народився 26 травня 1882 року на Катеринославщині в селі Сріблянці (нині Донецчина). Лютнева революція 1917 р. в Росії в М. Шаповалу породила надії на швидке національне відродження України і побудову власної держави хоч і у формі автономії в складі демократичної Росії⁶. Микита Юхимович активно включається в роботу з реалізації цих надій і сподівань. Він увійшов до керівництва Української партії соціалістів-революціонерів, яка організаційно зареєструвалася в квітні 1917 р., був обраний до Української Центральної Ради та її комітету (Малої ради), а від 2 грудня 1917 р. по 16 січня 1918 р. виконував обов'язки Генерального секретаря, а згодом міністра пошт та телеграфів у кабінеті В. Виниченка.

У період національно-визвольної боротьби українського народу (1917-1919 рр.) простежується еволюція державотворчих ідей М. Шаповала, який спочатку підтримував автономістичні домагання Центральної Ради, та після участі в роботі Демократичної наради почав виступати за незалежнення українських законодавчих органів, а після більшовицького перевороту — за цілковите розірвання відносин з Радою Народних Комісарів і усамостійності України, тож логічно, що М. Шаповал став одним із співавтором IV Універсалу Центральної Ради. Висувається теза, що саме М. Шаповал виступає ініціатором протигетьманського повстання. У лютому 1919 року М. Шаповал виїхав за кордон і більше в Україну не повертався. Деякий час він був атташе

---

6 Н. Миронець. Микита Шаповал про національне відродження та державність/Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, 5 квітня 2007 року, м. Донецьк//Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 19 – Донецьк: Східний видавничий дім. - 2007. - с. 52

дипломатичної місії УНР в Швейцарії, її секретарем в Угорщині, а в жовтні 1919 року був відряджений у справах місії до Праги як радник Директорії з культурно-просвітницьких справ за кордоном. Йому доручалося вести культурно-просвітницьку роботу серед військовополонених та біженців і всіх українських громадян, які перебували на території Чехословацької Республіки. В цій країні він залишився до кінця життя.

Біографічні документи представлені насамперед мемуарами М. Шаповала, серед яких високу інформативну цінність несе «Щоденник», як основне джерело для дослідження діяльності М. Шаповала в еміграції, оскільки не тільки широко ілюструє усі сфери його діяльності, а й відбиває особисті думки автора, насамперед, на події, що відбувалися в радянській Україні, а також за її межами.

У Празі Шаповал заснував Український Громадський Комітет і в 1921-1925 рр. був його головою. Ця благодійницька організація за допомогою уряду Чехословаччини організувала Українську господарську академію в містечку Подебрадах поблизу Праги (1922 р.) та Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1923 р.)⁷. Шаповал був також головою головного політичного комітету Закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, організатором Всеукраїнського робітничого союзу в Чехословаччині, одним з організаторів і членом ради Українського громадського видавничого фонду в Празі, видавцем і співредактором журналу «Нова Україна» (1922-1928 рр.), а 1924 року реалізував свою заповітну мрію — заснував і очолив Український соціологічний інститут у Празі.

Другий блок складають рукописи творів М. Шаповала. Відомо, що перу Микити Юхимовича належить понад 350 науково-публіцистичних праць. За підрахунками деяких фахівців, за час життя і після смерті Шаповала було опубліковано 36 його книг і брошур, 3 збірки поезій, 340 статей, заміток і рецензій.

---

7 Н. Миронець. Вказ.праця. - с. 55

У фонді 3563 зберігається понад 120 рукописів М. Шаповала, 6 доповідей, 3 промови, 5 проектів партійних програм, рукописний «Статут Української господарської академії в Чехословаччині» (ф. 3563, оп. 1, спр. 76), лекції з соціології, соціалізму, психології, логіки, соціології та національного питання, народознавства, історії України, політичної економії тощо. Серед документів фонду – збірки віршів, зошити з віршами (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 81-83), спомини, інструкції, плани та проекти статутів різних установ і організацій (ф. 3563, оп. 1, спр. 85), рецензії на книжки та статті (ф. 3563, оп. 1, спр. 86), нотатки на політичні теми, про СРСР і УРСР (ф. 3563, оп. 1, спр. 90), хронікальні нотатки про події в Україні протягом 1914-1927 рр. (ф. 3563, оп. 1, спр. 92), нотатки до граматики англійської і латинської мов, бібліографія творів з соціології, етнографії та з земельного питання в Україні, складеної М.Ю. Шаповалом (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 87, 88).

В особовому фонді М. Шаповала зберігаються 84 справи, які включають рукописи його наукових праць з політичних та соціальних питань. Великий масив джерел являють собою рукописи неопублікованих праць М. Шаповала. Багато з них присвячено аналізу причин поразки в боротьбі за українську державність 1917-1921 рр., становищу України під владою більшовиків, її відносинам з Росією, близьким та віддаленим перспективам України, як вони уявлялися М. Шаповалові. Вивчаючи українську дійсність і український народний соціалізм учений був послідовним противником більшовизму, який розглядав як шкідливе явище.

Серед рукописів зустрічаються документи з партійною тематикою. Це «Проект програми Української партії соціалістів-революціонерів» (ф. 3563, оп. 1, спр. 20), «Про партійне будівництво» (ф. 3563, оп. 1, спр. 21) та інші. Питанням національного визволення України присвячені рукописні роботи «Засади української визвольної програми» (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 23, 24, 25), «Соціологія українського відродження» (ф. 3563, оп. 1, спр. 38), «Визволення України» (ф. 3563, оп. 1, спр. 41) та інші.

М. Шаповал часто вертався до аналізу соціальної структури України – це питання розроблялося ним у творах «Соціографія України» (ф. 3563, оп. 1, спр. 44), «Українська соціологія» (ф. 3563, оп. 1, спр. 38), «Україна як суспільство» (ф. 3563, оп. 1, спр. 45), «Міжнародне становище українського народу» (ф. 3563, оп. 1, спр. 43) тощо.

Шаповал багато писав про українське село – «Земельна справа на Україні», «Селянство і земельна справа на Україні», «Українське селянство», «Форми володіння і користування землею на Україні в їх історичному розвитку», «Проблема села і міста» (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 6, 57, 58) та багато інших.

Значне місце у фонді займають рукописні роботи про українську еміграцію, серед них: «Завдання української еміграції», «Українська еміграція в Європі», «Політика і еміграція», «Еміграція і Україна» (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 48, 49, 62) тощо.

Багато рукописів М. Шаповала присвячено політичним завданням і організації сил українства для боротьби з радянським режимом. Це відображено в роботах «Консолідація українських революційних сил», «Наші завдання», «Єдиний фронт», «Ми і вони», «Український революційно-соціалістичний союз», «Проблеми революції і національної справи» (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 28, 30, 34) тощо.

В рукописах розроблюються питання соціології, логіки, історії України (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 8, 9, 10, 13, 14, 18, 19). До групи рукописів увійшли також інструкції, проекти, плани робіт різноманітних установ і організацій, складених Шаповалом та деякі документи (рукописи і статті), використані ним для своїх праць. У фонді ця група документів складає 117 одиниць зберігання.

До третього блоку увійшли документи, котрі висвітлюють службу та громадську діяльність М. Шаповала. Вони зосереджені у 18 справах, сюди входять службове листування, посвідчення, довіреності тощо. Листування з науковими установами та організаціями про облік наукових видань, організацію

навчання відклалося у справі № 122. М. Шаповал листувався з редакціями часописів та журналів «Самостійна думка», «Громадський голос у Львові», «Українська громада у Львові», «Українська громада в Нью-Йорку» та ін. про друкування статей (ф. 3563, оп. 1, спр. 124). Особовий фонд зберігає повідомлення про лекції, які читав М. Шаповал під час поїздки до США у 1927 р. (ф. 3563, оп. 1, спр. 134, 135). Справа № 140 містить фінансові документи Микити Шаповала: розрахунки за книжки, друкування статей тощо.

Значну інформативність несуть службові посвідчення та уповноваження (ф. 3563, оп. 1, спр. 122), що охоплюють значний період часу з 1918 р. по 1932 р.; вони фактично підтверджують основні етапи діяльності М. Шаповала.

Четвертий блок складають листи. Епістолярій М. Шаповала – велика за розміром і важлива за змістом група документів, хронологічні межі якої – 1919-1932 рр. Листи нараховують 104 справи, понад 10000 аркушів.

Кількість листування розподіляється таким чином: справи, в яких зосереджені листи до М. Шаповала від окремих осіб нараховується 95; справи, в яких відклалося листування з окремими установами, організаціями, товариствами — 4 (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 123, 124); справи з копіями листів М. Шаповала до окремих осіб становлять 8 одиниць зберігання (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 238-245) справи з повідомленнями та запрошеннями на з'їзди, засідання, ювілейні свята, лекції (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 129-132); справи з вітальними колективними листами (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 233, 234). Серед документів фонду відклалася справа невстановлених кореспондентів (ф. 3563, оп. 1, спр. 235); справа з візитівками (ф. 3563, оп. 1, спр. 133), що вказують на тих осіб, з якими Шаповал мав особисті контакти. Чимала кількість кореспондентів М. Шаповала репрезентована одним листом кожний. До цих пір не встановлено соціальний статус та професійну діяльність деяких дописувачів.

Листи можна поділити на три підрозділи: оригінали, листи друковані та листи у чернетках. Це листи службового, наукового, публіцистичного та особового характеру. Кількісний склад персональних кореспондентів Микити

Юхимовича досить значний — більше 350 авторів.

Наукова та службова діяльність репрезентована листами державних, громадських наукових і культурних установ України, Польщі, Чехословаччини. Невичерпаність енергії, величезні здібності педагога ще за життя створили Микиті Шаповалу високий авторитет, особливу повагу серед керівників європейських країн (Т. Масарик), учених світу та простих робітників. Президентам він давав соціологічні поради, робітникам та студентам США і Канади читав лекції, сприяв професійному вдосконаленню науковців. У фонді зберігаються лист М. Шаповала до Президента Чехословацької республіки та листування з міністерством закордонних справ Чехословаччини (ф. 3563, оп. 1, спр. 125).

Багаторічне листування зі своїми однодумцями у Чехословаччині і за її межами було дуже змістовне за своїм складом і кількістю. Український діяч у своїх листах методично надавав партійним організаціям і окремим особам інформацію, теоретичні та практичні вказівки тощо. Більшість листів у особовому фонді науковця за часом відносяться до еміграційного періоду. Закономірно, що у листах Шаповала і його кореспондентів центральне місце посідає питання, пов'язане з активізацією української політики на еміграції. Серед дописувачів М. Ю. Шаповала можна відзначити Л. Білецького, А. Брагу, В. Винниченка, М. Галагана, Н. Григоріва, Д. Дорошенка, О. Ейхельмана, О. Кобилянську, М. Мандрику, М. Обідного, І. Огієнка, С. Русову, Р. Смаль-Стоцького, П. Сорокіна, М. Туган-Барановського, С. Черкасенка, Ф. Щербину та багато інших.

У фонді багато листів, присвячені науковій, видавничій та педагогічній справі Микити Юхимовича Шаповала, що вів невпинну роботу по практичній перевірці та втіленню своїх теоретичних висновків і наукових ідей. Найзначнішим його звершенням на цьому шляху можна вважати створення у 1924 р. в Празі Українськогосоціального інституту (Український інститут громадознавства). М. Шаповал, виконуючи обов'язки директора інституту,

одночасно очолив відділ соціології і політики. Через три роки після заснування інституту, до його складу входив 21 дійсний член, у тому числі відомі українські та іноземні вчені — Л. Білецький, О. Ейхельман, С. Русова, С. Шелухін, І. Блага, Е. Халупий. Серед 14 членів — кореспондентів були Е. Буль, П. Сорокін, О. Грановський. Всі вони були кореспондентами М. Шаповала. В особовому фонді М. Ю. Шаповала зберігається 6 справ, де містяться листи цих видатних вчених за 1920-1932 рр, кількістю більше ніж 600 аркушів.

Важливим джерелом для вивчення суспільно-політичного життя у 1917-1921 рр. є листування М. Шаповал і В. Винниченка. Шаповал працював в уряді В. Винниченка — їх життєві шляхи пролягали в одному напрямку. Про це свідчить активне листування двох видатних українців. В особовому фонді М. Шаповала відклалися чотири справи листів Володимира Кириловича Винниченка (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 149-153), загальний обсяг аркушів яких складає 383. Окрім листів В. Винниченка, на зберіганні є також копії листів Шаповала до Винниченка (ф. 3563, оп. 1, спр. 239). Листування містять цінні повідомлення щодо діяльності українського уряду, різних установ, організацій тощо. Наприклад, у листі від 4 лютого 1922 р. Винниченко торкається теми взаємовідносин між партіями на еміграції: «Ваші статті проти «грушенят» - жорстокі. По суті, розуміється, цілком справедливі, але боюсь, що ця полеміка багато зашкодить майбутньому між Вашою групою та групою Грушевського. А, на мою думку, таке порозуміння неодмінно стане на порядок денний. Як тільки Ваша партія дістане можливість жити й діяти, так перед нею зараз же стане питання консолідації й зібрання своїх сил»⁸.

Листи кореспондентів вченого містять цінні повідомлення щодо діяльності української накової та культурної еміграції 20-30 рр. минулого століття. Протягом багатьох років Шаповал листувався з російським вченим-соціологом Питиримом Сорокіним. Справа за № 200 особового фонду М. Шаповала містить 208 аркушів кореспонденції російського вченого до свого

---

8 ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 150, арк. 3

українського колеги і охоплює період з 9 березня 1922 р. по 16 травня 1931 р. Серед листів російського соціолога цікавим є повідомлення про написання праці «Про вплив голоду на поведінку людей і на суспільне життя»⁹. Також у фонді відклалася справа з рукописом французькою мовою книги П. Сорокіна «Зміна поведінки людей в стані голоду» (ф. 3563, оп. 1, спр. 114).

В особовому фонді М. Ю Шаповала міститься окрема група листів — чернетки його листів, написані власноруч. Ця група представлена 9 справами фонду. Серед адресатів Шаповала — В. Винниченко, М. Грушевський, М. Галаган, Н. Григорієв, М. Обідний, Ф. Щербина та багато інших відомих і маловідомих українських і європейських діячів. У справі № 140 особового фонду є чернетки листів М. Шаповала до М. Грушевського. Вони у кількості 70 аркушів охоплюють період з 27 січня 1920 р. по 8 грудня 1923 р. В цих листах йдеться про видавничу діяльність, політичну ситуацію в Україні, діяльність української еміграції тощо. В листі від 8 грудня 1923 р. Микита Юхимович застерігає першого Голову Української Центральної Ради М. С. Грушевського від переїзду до України: «Своїм переїздом на Україну Ви поставите під окупаційну владу свій високий титул даний Вам од народу і тим самим знов затуманите народню свідомість і розуміння сучасних відносин...Своїм поворотом ви підтвердите буцім-то на Вкраїні добре»¹⁰.

У фонді відклалася значна кількість листів від родичів М. Шаповала — матері (ф. 3563, оп. 1, спр. 232), брата Миколи Шаповала (ф. 3563, оп. 1, спр. 216-224) та інших родичів (ф. 3563, оп. 1, спр. 215, 225, 232), що є важливим джерелом для вивчення біографії українського діяча.

Листування М. Ю. Шаповала досить повно відображає різноманітну наукову і громадську діяльність вченого, людини енциклопедичних знань і різнобічних інтересів, а також суспільно-політичне та культурне життя українського народу.

Фотознімки М. Шаповала складають п'ятий блок і зосереджені у двох

⁹ Там само, спр. 200, арк. 22 зв.

¹⁰ Там само — спр. 240, арк. 99, 100

одиницях зберігання великого та малого формату, серед них є індивідуальні та групові фотокартки (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 246, 247). У фонді є окремі фотокартки, наприклад, фотокартка 1925 р. братів Шаповалів — Микити Юхимовича та Миколи Юхимовича, українського військового діяча, генерал-хорунжого армії УНР на Ейфелевій вежі (ф. 3563, оп. 1, спр. 17, арк. 85).

Останній шостий блок містить 6 справ документів родичів М. Шаповала (ф. 3563, оп. 1, спр.спр. 248-254). Ядром цього блоку є листування дружини М. Шаповала – Ольги Шаповал. Серед кореспондентів О. Шаповал – видатні українки – О. Кобилянська (ф. 3563, оп. 1, спр. 251) та С. Русова (ф. 3563, оп. 1, спр. 252). У документах фонду відклалися паспортна книжка, посвідчення О. Шаповал (ф. 3563, оп. 1, спр. 249) та запрошення на збори і сходи (ф. 3563, оп. 1, спр. 250).

Отже, архівний фонд особового походження українського громадсько-політичного діяча Микити Юхимовича Шаповала є унікальним за своїм складом та структурою. Документи фонду дають змогу вивчити життєвий шлях видатного українця, а також історію установ і організацій, в яких працював М. Шаповал. Уведення в науковий обіг документів фонду 3563, зокрема неопублікованого в повному обсязі листування, рукописів М. Шаповала і програмних документів партій, навчальних закладів, автором яких він був, сприятиме науковому вивченню українського суспільно-політичного руху першої половини ХХ ст.